
<https://doi.org/10.30546/114578.2025.10.3040>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDQIQI TARIXİ MAHİRƏ HÜSEYNOVA YARADICILIĞINDA

Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-4061-9775>
samedovakonul74@mail.ru

Xülasə

Professor Mahirə Hüseynovanın Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinin, qədim yazılı abidələrin, toponimlərin və dilin ümumi leksikasının tədqiqində mühüm xidmətləri var. Müəllifin əsərlərində dil faktlarının yalnız linqvistik deyil, həm də etnoqrafik və mədəni kontekstdə izahı diqqət mərkəzinə çəkilir. Alim göstərir ki, “Divanü lüğət-it-türk” abidəsi, toponimik materiallar və yemək-ıçki adlarının etimologiyası Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı ilə sıx bağlıdır. Alimin tədqiqat metodu kimi tarixi-müqayisəli yanaşması dilin köklərinin ümumtürk coğrafiyasındakı mövqeyini və onun spesifik inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tarixi-müqayisəli metod, “Divani-lüğət-it-türk”, toponimlər, yemək və içki adları, etnoqrafik yaddaş.

THE RESEARCH HISTORY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN MAHIRA HUSEYNOVA'S CREATIVITY

Konul Samedova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Professor Mahirə Hüseynova has made significant contributions to the study of the historical development stages of the Azerbaijani language, ancient written monuments, toponyms, and the general lexicon of the language. In her works, the explanation of linguistic facts is emphasized not only in a linguistic context but also in ethnographic and cultural contexts. The scholar highlights that the monument “Divanu lugat-it-turk,” toponymic materials, and the

etymology of food and drink names are closely connected to the historical memory of the Azerbaijani people. Her research methodology, based on a historical-comparative approach, serves to clarify the position of the language's roots within the broader Turkic geographical area and its specific developmental path.

Key words: Azerbaijani language, historical-comparative method, “Divanü lügat-it-türk”, toponyms, food and drink names, ethnographic memory.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ ГУСЕЙНОВОЙ

Конуль Самедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Профессор Махира Гусейнова внесла значительный вклад в исследование исторических этапов развития азербайджанского языка, древних письменных памятников, топонимов и общей лексики языка. В её трудах языковые факты рассматриваются не только с лингвистической точки зрения, но и в этнографическом и культурном контексте. В исследовании показано, что памятник «Дивани-лугат ат-турк», топонимические материалы и этимология названий пищи и напитков тесно связаны с исторической памятью азербайджанского народа. Метод историко-сравнительного анализа, используемый учёным, позволяет определить место языка в тюркском ареале и выявить его специфический путь развития.

Ключевые слова: азербайджанский язык, историко-сравнительный метод, «Дивани-лугат ат-турк», топонимы, названия пищи и напитков, этнографическая память.

Giriş/Introduction

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı yalnız dilçilik faktlarının ardıcılığını deyil, həm də xalqın etnoqrafik yaddaşını, mədəni irsini və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Bu sahədə mühüm xidmətləri olan alimlərdən biri də filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynovadır. Onun əsərləri dilin tarixi qatlarını araşdırmaqla yanaşı, yazılı abidələr, folklor nümunələri və dialektoloji materiallar əsasında xalqın mədəniyyətini də öyrənmək baxımından xüsusi

dəyərə malikdir. Alimin tədqiqatları dil faktlarını milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni davamlılığın əsas göstəricisi kimi təqdim edir.

Mahirə Hüseynova 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis olunmasını dil tarixində yeni mərhələ kimi qiymətləndirir. Əlifba dəyişikliklərinin hər zaman dilin inkişaf göstəricisi olduğunu vurğulayan müəllif, bu prosesi yalnız milli çərçivədə deyil, ümumtürk kontekstində də dəyərləndirir. Buna görə də bizə elə gəlir ki, müəllifin yaradıcılığında Azərbaycan dili həm müstəqil, həm də ümumtürk mədəni kodunun bir hissəsi kimi araşdırılmalıdır [bax: Hüseynova, 2022].

“Divani-lüğət-it-türk” və Azərbaycan dilinin tarixi. Mahmud Kaşğarının XI əsrdə yazdığı “Divani-lüğət-it-türk” əsəri türk xalqlarının dil tarixi və etnoqrafiyası üçün ən zəngin qaynaqlardan biridir. Mahirə Hüseynova bu əsəri yalnız türk dillərinin ümumi inkişaf mərhələlərinin izahı baxımından deyil, həm də Azərbaycan dilinin konkret tarixi qatlarının bərpası üçün mühüm istinad mənbəyi kimi təqdim edir. Onun tədqiqatlarında xüsusilə feillərin quruluşu, şəkilçilərin semantik funksiyası və fonetik əvəzlənmələr üzərində geniş dayanılır.

Məsələn, “quru” feilinin həm sifət, həm də feil funksiyasında işlənməsi, “yer kurgadı” nümunəsi əsasında semantik inkişafın izlənməsi, “qızarmaq” feilinin qədim “kizil erdi” formasından törəməsi Azərbaycan dilinin tarixi semantikasının öyrənilməsi baxımından mühüm material verir. Alim bu nümunələrlə sübut edir ki, *“Azərbaycan dili yalnız təsadüfi paralellər deyil, köklü semantik inkişafın daşıyıcısıdır”* [Hüseynova, 2022:75].

Bundan əlavə, “Divan”da qeydə alınmış m-b, t-d, r-z əvəzlənmələri Azərbaycan dilinin şivələrində hələ də qorunub saxlanır [bax: Hüseynova, 2022]. Bu fakt həm yazılı abidələrlə müasir dialektlər arasında körpü rolunu oynayır, həm də dilin tarixi inkişafında ardıcılığın mövcudluğunu göstərir. Hüseynova belə qənaətə gəlir ki, “Divanü lüğət-it-türk” Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını öyrənmək üçün tükənməz mənbədir və onun materialları müasir dilçilik üçün də aktuallığını qoruyur.

Toponimlər və etnolingvistik yaddaş. Toponimlər yalnız coğrafi adlar deyil, həm də xalqın tarixi-mədəni yaddaşının canlı şahidləridir. Mahirə Hüseynovanın araşdırmaları göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda və digər bölgələrdə qorunub saxlanılan qədim türk mənşəli toponimlər xalqın köklərinin və miqrasiya yollarının öyrənilməsi baxımından əvəzsizdir. Onun əsərlərində Dərələyəz bölgəsinin toponimləri üzərində aparılan təhlil xüsusilə diqqət çəkir.

“Gənzək” toponimi oğuz tayfaları ilə bağlanır və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da qeydə alınır [Hüseynova, 2024:17]. “Ağsu” kimi sadə görünərsə də, əslində qədim türk dillərində “su = çay” anlayışını ifadə edən adların davamıdır [Hüseynova, 2024:33]. Bu nümunələr göstərir ki, toponimlər yazılı abidələr qədər etibarlı dil faktlarıdır və bəzən daha qədim qatlara işıq sala bilər.

Digər maraqlı fakt “Gomur” toponimidir. Bu ad “gom” (dəfn etmək, basdırmaq) sözü ilə bağlıdır. Hüseynova izah edir ki, “Gomur” yaşayış məntəqəsi kömür istehsalı ilə əlaqədardır, çünki tarixən ağacların basdırılaraq kömürə çevrilməsi prosesi bu adın yaranmasına səbəb olmuşdur [Hüseynova, 2024:202]. Burada həm dil faktı, həm də məişət mədəniyyəti öz əksini tapmışdır.

Hüseynova toponimlərin dil tarixi baxımından izahında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edir və nəticədə göstərir ki, “ölü kənd” adlanan yaşayış məntəqələri belə dil faktlarını qorumağa davam edir. Beləliklə, toponimlərin semantik strukturu xalqın etnik yaddaşını və mədəni kimliyini yaşadan kod kimi çıxış edir.

Yemək və içki adlarının etimoloji təhlili. Azərbaycan dilində yemək və içki adlarının etimologiyası yalnız kulinariya mədəniyyətinin deyil, həm də tarixi dil proseslərinin izahı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mahirə Hüseynovanın hazırladığı “Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti” bu sahədə ilk fundamental işlərdən biridir. Burada 450-dən artıq leksik vahid qədim türk yazılı abidələri, folklor nümunələri və dialekt materialları əsasında izah olunur.

Məsələn, “aş” sözü həm ümumi qida adı, həm də konkret yemək növü kimi işlənmişdir [Hüseynova, 2023:24, Hüseynova, 2022:120] və bu çoxmənalılıq müasir Azərbaycan dilində də qorunur: aşxana, orucaşı, şirin aş və s. “Ayran” sözü “ayırmaq” feilindən törəmiş, bütün türk dillərində geniş yayılmışdır. “Ağız” süd məhsulu adı kimi həm “Divan”da, həm də Azərbaycan dialektlərində mövcuddur. “Azuqə” isə xalqın yol ehtiyatını və qida mədəniyyətini ifadə edən qədim termin kimi təqdim edilir [Hüseynova, 2023:87; Hüseynova, 2022:134].

Alimin nəticələrinə görə, qida adlarının 90 faizdən çoxu türk mənşəlidir və bu, Azərbaycan dilinin tarixi inkişafının dərin qatlarını işıqlandırır. Hüseynova göstərir ki, belə leksik vahidlər yalnız mətbəx mədəniyyətini deyil, həm də xalqın qədim təsərrüfat həyatını, məişət adətlərini və dünyagörüşünü əks etdirir. Bu sözlərin yaranmasında müxtəlif üsullar iştirak etmişdir: məsələn, semantik üsulla “soyutma” kimi sözlər qidanın hazırlanma üsulunu əks etdirir; morfoloji

üsulla “basdırma”, “buğlama”, “qaysava” kimi sözlər kök və şəkilçi birləşməsi ilə yaranır; sintaktik üsulla isə “lülə kabab”, “ətli kükü”, “dana basdırması” kimi ifadələr söz birləşməsi əsasında formalaşır. Alimin təhlilləri göstərir ki, bu tip sözlər dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarının təbii məhsulu olmaqla yanaşı, digər dillərlə tarixi əlaqələrin də canlı izlərini saxlayır [bax: Hüseynova, 2023].

Mahirə Hüseynovanın elmi irsinin əsas güclü tərəflərindən biri onun metodoloji ardıcılığıdır. O bütün araşdırmalarında tarixi-müqayisəli metodu tətbiq etməklə yalnız dil faktlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, onları həm tarixi inkişaf mərhələləri üzrə diaxron, həm də müasir türk dilləri ilə sinxron müqayisədə təhlil etmişdir. Beləliklə, hər bir leksik vahid, fonetik dəyişiklik və ya morfoloji forma yalnız konkret dövrün məhsulu kimi deyil, bütöv dil sisteminin uzunmüddətli inkişaf prosesinin göstəricisi kimi dəyərləndirilmişdir. O, Azərbaycan dilinin tarixi faktlarını yalnız quru məlumatlar kimi təqdim etməmiş, onları geniş müqayisəli təhlil kontekstinə daxil etmişdir. Bu isə həm dil tarixinin öyrənilməsi, həm də ümumtürk dilçilik elmi üçün yeni nəzəri nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmışdır.

Məsələn, o, “suvarmaq” feilinin müxtəlif türk dillərindəki formalarını müqayisə edərək kök+şəkilçi modelinin tarixi integrasiyasını üzə çıxarır. Eyni yanaşma toponimlərin də öyrənilməsində tətbiq edilir: həm qədim yazılı abidələr, həm də müasir coğrafi adlar birlikdə təhlil olunur. Qida adlarının etimologiyası isə folklor, dialekt və yazılı mənbələr əsasında sintez edilir [Hüseynova, 2024:6-7].

Alimin metodologiyası Azərbaycan dilini yalnız milli kontekstdə deyil, ümumtürk dil mədəniyyətinin bir hissəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu həm elmi-nəzəri baxımdan, həm də mədəni identiklik baxımından mühüm nəticələr doğurur. Beləliklə, Hüseynovanın yanaşması dilçilikdə yalnız tarixi faktların deyil, həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına xidmət edir

Nəticə/Conclusion

Aparılan təhlillər göstərir ki, Mahirə Hüseynovanın elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilinin tarixi-lingvistik tədqiqində çoxşaxəli yanaşması ilə seçilir. Əlifba məsələləri, “Divani-lüğət-it-türk” faktları, toponimlərin etnolingvistik izahı və qida adlarının etimologiyası ümumilikdə bir məqsədə, dil tarixinin milli-mədəni yaddaşa birgə öyrənilməsinə xidmət edir. Onun əsərləri sübut edir ki, Azərbaycan dili yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də xalqın tarixini, etnosunu və mədəniyyətini yaşadan bir xəzinədir. Bu irs dilin həm keçmişini, həm də gələcək inkişaf perspektivlərini anlamaq üçün zəngin elmi baza yaradır.

Hüseynovanın araşdırmaları milli kimlik və mədəni yaddaşın qorunmasında dilin əvəzsiz rolunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Hüseynova, M. (2022). Sözüün və əməlin yaratdığı tarix.– Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 407 s.
2. Hüseynova, M. (2024). XX əsrdə Dərələyəzdə urbisid və etnosid aktları: Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş kənd adlarının tarixi-etimoloji təhlili. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 232 s.
3. Hüseynova, M. (2023). Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 196 s.
4. Hüseynova, M. (2022). Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 275 s.
5. Budaqov B., Qeybullayev Q. (1998). Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. – Bakı: “Nasta-Press”. – 453 s.
6. Kazımov, Q. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. – Bakı: “Təhsil”. – 401 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 26.09.2025

Qəbul edilib 07.09.2025

Nəşrə tövsiyə edib Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

